

Ткаченко В.І.
(м. Київ)

Історія досліджень пізнього палеоліту Закарпаття

Ще в другій половині XIX ст. в Закарпатті виявлені перші знахідки кам'яного віку. Розпочав вивчення старожитностей краю Тиводар Легоцький – визначний краєзнавець, археолог і засновник першого краєзнавчого музею в Мукачеві. Саме він відкрив і першу пізньопалеолітичну стоянку на околицях міста Мукачеве – Павлову гору (Lehoczky, 1910, old.154-164; Skutil, 1938, s.130-131). Згодом ним було відкрито місцезнаходження кам'яного віку на горі Галіш (околиці Мукачевого). На жаль, упродовж досить тривалого часу вивченням палеоліту Закарпаття ніхто не займався. Лише в 30-ті роки стало відомо про відкриття пізньопалеолітичних знахідок на Малій Горі поблизу м.Берегове. Чеський археолог Йозеф Скутіл здійснив тут невеликі розкопки, а отримані матеріали він охарактеризував як пізньопалеолітичні, оріньякські.

Друга світова війна та післявоєнна скрута спричинили до перерви й без того спорадичних пошуків пам'яток далекого минулого в краї. Після воз'єднання Закарпаття з Україною, дослідження палеоліту в області відновились. Наприкінці 40-х років К.В.Бернякович зібрав на Замковій горі в Ужгороді колекцію знахідок кам'яного віку. Були виявлені також крем'яні вироби на Великій горі під Мукачевим, однак автор розкопок не зміг належним чином оцінити їх і відніс знахідки як з Замкової гори, так і з Великої гори до неоліту. Це стало підставою для підняття сумніву наявності палеоліту в Закарпатті. Саме з цих причин відомий палеолітознавець П.Й.Борисковський у своїй узагальнюючій праці з палеоліту України, посилавшись на дані К.В.Берняковича і П.Сова – Гмигрова, відмовив усякму надію на присутність палеолітичних пам'яток у краї (Борисковский, 1953, с.142-143).

Знадобилось багато часу, щоб підтвердити забуті пізньопалеолітичні знахідки новими відкриттями в Закарпатській області. Згодом місцевий краєзнавець П.Сова – Гмигров виявив кілька палеолітичних пам'яток на території Ужгорода. Після Т.Легоцького і Й.Скутіла він першим визнав і доказав існування палеоліту в Закарпатті (Сова, 1964, с.180-187). У 1959 році П.Сова – Гмигров зібрав велику колекцію кам'яних знахідок на Радванській горі. Звичайно прикро, що автор відкриття не надав значення стратиграфічному обґрунтуванню цієї пам'ятки, однак це не применшує значимості палеолітичного матеріалу. На наш погляд, за своїми показниками ця індустрія є пізньопалеолітичною та гомогенною, в якій присутній певний ранньопалеолітичний елемент, притаманний багатьом центральноєвропейським, так званім селето – оріньякським індустріям.

В 50 – 60-ті роки нові знахідки палеолітичного віку з'явилися на Мукачівщині (Чернеча гора) завдяки невтомному ентузіазму отця Василя (в

миру – Володимир Пронін), який упродовж свого довгого життя не переставав цікавитись історією краю, та поблизу с.Дубринич Перечинського району, де проводив пошукові роботи львівський геолог Микола Демедок (Пронін, 1959, с.5-20; Черныш, Демедок, 1972, с.129-133).

На межі 60 – 70-тих років були продовжені розкопки на Малій горі (Берегове I) на місці діючого на той час кар'єру (Гладилін, Смирнов, 1970; 1972; Гладилін та інші, 1972; Смирнов, 1974). Розкрити товща пізньочетвертинних нашарувань з чотирма палеогрунтами.

Пізньопалеолітичний шар зафіксовано в нижній частині суглинку, на контакті другого палеогрунту, що підстилав зазначений суглинок, і в культурно – хронологічному відношенні його визначено як орinyaцький. Це підтверджувало висновок, здійснений ще в 30-ті роки чеським палеолітознавцем Йозефом Скутілом. А в 1990 році під час підготування розрізу на Малій горі нами була виявлена кам'яна знахідка в нижній частині суглинку, що розділяв третій та другий поховані ґрунти. Тож у наступному році на цьому місці було проведено розвідувальні роботи, які дали поки що бідний археологічний матеріал.

Нову сторінку у вивченні пізнього палеоліту Закарпаття відкрили розкопки першої тут печерної пам'ятки Молочний Камінь на Тячівщині. Упродовж двох років (1972 – 1973) дослідження печери здійснювались В.М.Гладиліним, у яких прийняв участь і автор (Гладилін, Пашкевич, 1977). Розкопана лише незначна частина площі пам'ятки, тож у 1990 році автором були продовжені наукові дослідження (Ткаченко, 1995).

Ось і все, що ми мали по пізньому палеоліту в Закарпатті на кінець 60-х років, коли була створена Постійно діюча палеолітична експедиція, і тим самим було розпочато планомерний систематичний пошук та дослідження палеоліту в області. За двадцять два польових сезони експедиційних досліджень (1969, 1971 – 1991 рр.) число пізньопалеолітичних пам'яток досягло більше сорока (Ткаченко, 1989, с.101-113).

Значною подією стало відкриття в 1974 році В.М.Гладиліним багатопарового палеолітичного поселення Королєве. Наприкінці 70-х рр. тут виявлені також комплекси, які трактуються як індустрії початкового етапу пізнього палеоліту (Гладилін, 1982). Це відкриття значно розширило межі пізнього палеоліту і дало поштовх до розв'язання цілої низки складних проблемних питань, таких як періодизація пізнього палеоліту, стадійний розвиток палеолітичного суспільства, культурно – хронологічне членування пізньопалеолітичних індустрій початкового етапу тощо (Гладилін, 1982; Гладилін, 1989; Демиденко, 1990; Усик, 1990 та інші).

За останні роки список палеолітичних пам'яток поповнився ще кількома новими пунктами, виявленими В.І.Усиком у 2000 – 2001 рр. (Усик, 2001; 2001а, с.13-21).

Отже, простеживши в загальному плані історію наукових досліджень краю, перейдемо тепер до аналізу джерелознавчої бази і деяких проблемних питань, що розглядалися дослідниками палеоліту впродовж останніх двох десятиліть.

Здавалося б дослідження пізнього палеоліту Закарпаття триває ось уже понад століття. Натомість більша частина цього часу витрачена на просте накопичення пізньопалеолітичного матеріалу, й лише останні два десятиліття, в науково – теоретичному відношенні стали відносно продуктивними. Якщо за останній час успішно вирішуються питання стосовно проблеми вивчення перехідного етапу від раннього палеоліту до пізнього, а також його раннього етапу, зокрема, початкових стадій, то інші питання, а саме: проблема існування локальних груп (культур) у пізньому палеоліті Закарпаття, їх історична доля (генеза) тощо, ще вимагають свого вирішення.

В археологічній літературі вже здійснено спробу розв'язати питання культурно – хронологічного членування деяких пізньопалеолітичних матеріалів Закарпаття (Смирнов, 1973; 1974; 1975). Так С.В.Смирнов дійшов висновку, що індустрії Берегове I та Берегове II мають високий ступінь подібності і можуть вважатися однокультурними, проте між ними існують певні відмінності, зокрема хронологічні (Смирнов, 1974, с.39-41).

Однак з останнім твердженням не можна погодитись хоча б із-за деяких існуючих обставин, одна з яких полягає в тому, що самі пам'ятки між собою нерівноцінні. Наприклад, серед матеріалів існують конкретні розбіжності в кількісному відношенні. Відомо, що велика площа місцезнаходження Берегове I знищена діючим тоді кар'єром, і через це обставину значна кількість археологічного матеріалу загинула. Колекція пам'ятки Берегове II майже вдвічі перевищує вищезазначену колекцію. На наш погляд, хибним можна вважати й твердження про нерівнозначність індустрій, насамперед, у якісному відношенні, однак як і в першій колекції, так і в другій присутні високодосконалі – “еталонні” – зразки зваряль, виготовлені переважно з доброякісної (привнесеної зовні) крем'яної та кварцитової сировини. Їхні кількісні співвідношення приблизно однакові. Геологічне обґрунтування пам'яток Берегове I також досить спірне.

Для визначення місця берегівських пам'яток С.В.Смирнов надав аналізові пізньопалеолітичні пам'ятки Східної Словаччини (Барца I – II). Так, за своїми техніко – типологічними показниками берегівські індустрії певною мірою тяжіють до пізньопалеолітичних комплексів Центральної Європи і в культурно – хронологічному відношенні, на думку С.В.Смирнова, співвідносяться з центральноєвропейським орinyaком (Смирнов, 1973, с.65-66; 1974, с.39). Цим він фактично вперше досить чітко окреслив місце берегівських орinyaцьких індустрій у пізньому палеоліті Центральної та Східної Європи і близько підійшов до виділення берегівської групи орinyaцьких пам'яток в окрему культуру. На нашу думку, не обійшлося й тут без помилок. Услід за Ладіславом Банесом, автор досліджень сліпо вереніс побудовану з хибних позицій культурно – хронологічну шкалу розвитку індустрій Східної Словаччини на матеріали Закарпаття.

Звичайно, легко критикувати того чи іншого дослідника з висоти сьогодення, якщо не враховувати тогочасний стан науки і досить обмежені можливості вчених. У них були на те свої об'єктивні причини. Зрештою

останні роки накопичення пізньопалеолітичних матеріалів та відкриття унікальних за світовим значенням пам'яток пізнього палеоліту в Європі підняло сьогодишній науковий рівень на значно вищій шабелі.

Якщо прискількивіше глянути на карту палеоліту Закарпатської області, стає досить помітною одна важлива особливість: кількість пізньопалеолітичних місцезнаходжень дещо менша в порівнянні з ранньопалеолітичними. Навряд чи це можна пояснити тільки через недостатність пошуків, хоча й на це, звісна річ, не можна не зважати. Найімовірніше, це явище, як і аналогічні йому в інших палеолітичних регіонах, повинно бути пов'язане з виснаженням мисливських угідь у пізньому палеоліті, відносним перенаселенням краю та відтоком населення в інші, багаті на фауну райони (Бибиков, 1971, с.11-22). Існує й інша точка зору, яка суперечить запропонованій гіпотезі С.Бібікова (Колосов и др., 1990, с.3-4). Вона (гіпотеза) не знаходить переконливого підтвердження, про що свідчать отримані численні фактичні дані (Колосов и др., 1990, с.4), зокрема, в кримському регіоні на той час було достатньо великих стадних тварин, щоб прогодувати населення. Свідченням цього служать досить переконливі висновки, отримані В.І.Бібіковою (Бибикова, 1985, с.18-19). Наприклад, для пізнього палеоліту доказники полювання на тварин знизились лише на 10 % порівняно з ранньопалеолітичними даними.

Тож, не відкидаючи міграційних процесів та можливого погіршення екологічного стану в карпатському регіоні, слід продовжувати шукати іншу причину малочисельності пізньопалеолітичних пам'яток у цьому регіоні.

Другою особливістю закарпатського пізнього палеоліту є нерівномірність розташування пам'яток на території області. Зосередження їх у вузькій смузі південно – західного передгір'я Карпат зрозуміле: високогір'я навряд чи були заселені постійно і протягом тривалого часу за суворих природних умов пізньопалеолітичного періоду. Інша справа – нерівномірність розташування пам'яток у передгір'ях. Більша частина їх сконцентрована в Ужгородському, Мукачівському та Берегівському районах. На Виноградівщині, де у великій кількості відомі мустьєрські місцезнаходження, пізньопалеолітичних пам'яток мало, і вони невизнані. І навпаки, на території шойно згаданих районів, багатих на пізньопалеолітичні знахідки, є лише декілька не досить достовірних мустьєрських пунктів. Привертає увагу й відмінність у первинній сировині мустьєрських знарядь Виноградівщини й пізньопалеолітичних – ужгородсько – мукачівської та берегівської груп пам'яток: у першому випадку виробні виготовлені переважно з андезиту і обсидіану, зрідка кварциту, кременю тощо, в другому – з різноманітних крем'яних порід та кварциту й лише в окремих випадках з андезиту та обсидіану.

Покеровим є той факт, що в північно – західних районах області невідомі родовища андезиту і обсидіанів, а на Виноградівщині нема значайних, наприклад, таких як на околиці м.Берегове, багатих родовищ крем'яних порід. Можливо, саме в цій різниці використання сировини і пов'язаних з нею традиціях в обробці відповідних порід каменю криються ті

причини різної концентрації мустьєрських і пізньопалеолітичних пам'яток на Закарпатті? Така постановка питання не тільки доцільна, як одне з імовірних пояснень вищезазначеного явища, а й приховує по суті інший, набагато глибший зміст. Цілком можливо, що на підставі спеціалізації у використанні кам'яної сировини для виготовлення знарядь у ранньому та пізньому палеоліті Закарпаття з часом поталанить виявити вихідні епіцентри заселення цієї території на різних ступенях палеолітичного періоду.

Література

- Бибиков С.Н. Плотность населения и величина охотничих угодий в палеолите Крыма // СА. – 1971. – 1. – С.11-22.
- Бибикова В.И. Охотничий промысел в палеолите и мезолите Северного Причерноморья // КСИА. – 1985. – 181. – С.17-19.
- Борисковский П.И. Палеолит Украины // МИА. – 40. – М.-Л., 1953. – 463 с.
- Гладилин В.М. Дослідження палеоліту на Україні та їх перспективи // Археологія. – К., 1982. – Вип.40. – С.15-34.
- Гладилин В.Н. Проблемы раннего палеолита / Докт. дисс. – Новосибирск, 1989.
- Гладилин В.Н., Пашкевич Г.А. Палеогеография среднего и позднего юорма Закарпаття по данным исследования в пещере Молочный Камень // Палеозоология древнего человека: К X Конгрессу INQUA, Великобритания. – М., 1977. – С.106-112.
- Гладилин В.Н., Смирнов С.В. Закарпатская палеолитическая экспедиция // АО 1969 года. – М., 1970. – С.218.
- Гладилин В.Н., Смирнов С.В. Закарпатская палеолитическая экспедиция // АО 1971 года. – М., 1972. – С.310-311.
- Гладилин В.Н., Смирнов С.В., Сова П.П. Первый рік робіт Закарпатської палеолітичної експедиції // Археологічні дослідження на Україні в 1969 р. – К., 1972. – Вип.4. – С.11-16.
- Демиденко Ю.Э. Начальный этап позднего палеолита Карпато – Балканского региона (автореферат канд. диссерт.). – Новосибирск, 1990. – 18 с.
- Колосов Ю.Г., Степанчук В.И., Чабав В.П. Палеолит Крыма. Поздний палеолит Крыма. 1 – П ч. (препринт). – К., 1990. – 89 с.
- Смирнов С.В. Крем'яний комплекс орінжського місцезнаходження Берегове II в Закарпатті // Археологія. – К., 1973. – Вип.8. – С.59-67.
- Смирнов С.В. Пізньопалеолітична стоянка Берегове I на Закарпатті // Археологія. – К., 1974. – Вип.13. – С.32-41.
- Смирнов С.В. Нові пізньопалеолітичні місцезнаходження на Закарпатті // Археологія. – К., 1975. – Вип.16. – С.57-61.
- Сова П.П. Палеолітичні місцезнаходження в Ужгороді // Археологія. – К., 1964. – Вип.17. – С.180-187.

Ткаченко В.И. Познепалеолитические памятники Закарпатья (к археологической карте Украины) // Каменный век: памятники, методика, проблемы. – К., 1989. – С.101-113.

Ткаченко В.И. До питання про датування печери Молочний Камінь на Закарпатті // Археологічний альманах. – Донецьк, 1995. – 4. – С.81-83.

Усик В.И. Переход от раннего палеолита к позднему по материалам памятников Закарпатья (по данным ремонтажа) (автореферат канд. диссерт.). – Новосибирск, 1990. – 19 с.

Усик В.И. Нові дослідження палеоліту в Закарпатті // Археологічні відкриття в Україні 1999–2000 рр. – К., 2001.

Усик В.И. Сокирица I – новая стратифицированная стоянка в Закарпатье // Сагата – Карпатика. Давня історія України і суміжних регіонів. – Ужгород, 2001а. – С.13-21.

Черныш А.П., Демедок Н.С. Новые данные о палеолите Закарпатья // Бюллетень комиссии по изучению четвертичного периода Европы. – М., 1972. – Вып.38. – С.129-133.

Leboezky T. Kokorszaki leletek Beregmedyében // AÉ. – 1910. – XXX. – 1. – Old.154-164.

Prónin V. Archeologické nálezky na Cemecej bore v Mukaceve // ŠZ AÚSAV. – 1959. – 3. – S.5-22.

Skutič J. Paleolitikum Slovenska a Podkarpatskej Rusi // Spisy historického odboru matice slovenskej v Turčianskom sv. Martine. – 1938. – Sv.4 - S.130-135.

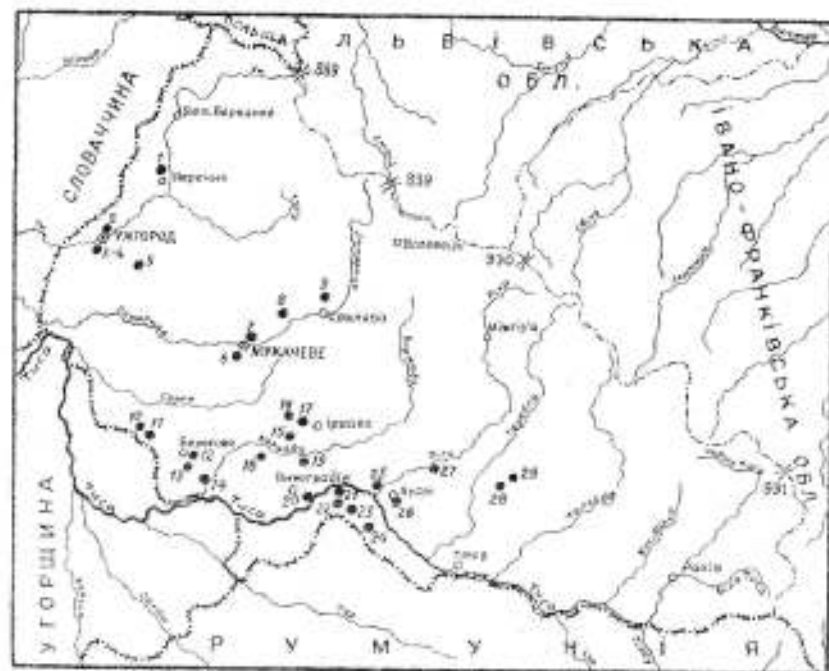

Рис. 1.

Карта пізньопалеолітичних місцезнаходжень Закарпаття.

1. Дубриничі. 2. Онокіні. 3-4. Замкова гора, Радванська гора, Горяни. 5. Глибіхе. 6. Павлова гора, Галиш, Велика гора. 7. Чернеча гора. 8. Обва. 9. Голубихе. 10. Застане. 11. Біганська гора, Ділова гора. 12. Берегове I-VI. 13. Мужієве I-III. 14. Добросілля I-II. 15. Кам'янське III-IV. 16. Богарениці. 17. Сільце. 18. Шалаки I-II. 19. Великі Ком'яти. 20. Мала Копаня. 21. Королеле Та, Королеле II. 22. Плешка I, Гурка. 23. Чорна III. 24. Шаля I. 25. Хуст I. 26. Хуст II. 27. Липча. 28. Велика уголька. 29. Молочний Камінь.